

УДК [37.017+37.016]:502/504

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Пономаренко Станіслав, аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-9214-3460

E-mail: ekpnomarenko@ukr.net

У статті розглянуто основні етапи розвитку системи освіти, виявляючи наявність у ній екологічної складової, розкрито взаємозв'язок екологічної культури та екологічної освіти. Встановлено, що система освіти до теперішнього часу не включає в якості особливо значущих цілей отримання особистістю знань і навичок, які формують її екологічну культуру. Доведено, що сім'я є основним осередком соціуму, екологічна складова у якій може бути реалізована в міру відкритості батьків, інших членів сім'ї до проблем екології.

Ключові слова: екологічна культура, екологічна освіта, біосфера, ноосферна освіта, глобальні кризи, інтеграція дисциплін.

INTERDEPENDENCE OF ENVIRONMENTAL CULTURE AND ENVIRONMENTAL EDUCATION

Ponomarenko Stanislav, PhD student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-9214-3460

E-mail: ekpnomarenko@ukr.net

The article considers the main stages of the education system development, revealing the presence of an ecological component in it, reveals the relationship between environmental culture and environmental education. It is established that the education system still does not include as particularly important goals of personal knowledge and skills that shape its environmental culture, although the role of the latter in the formation of the value system of modern society is becoming increasingly important. The key to the formation of ecological culture is the education system, which, accumulating the achievements of science and practice, is able to change the way of life, human activity and society as a whole in accordance with the changes taking place in the biosphere. The effect of advancement in environmental education includes a number of basic characteristics, the implementation of which will result in an increase in the overall level of environmental culture. Environmental education is initiated by UNESCO ("Planet Survival Program"), the process of "landscaping" receives a theoretical basis and implementation in pedagogical practice, the credo of which is "to prepare people for dialogue with nature". The public, concerned about the weakening of public attention to environmental education, is taking steps to change the situation to strengthen general environmental training in secondary and higher education, as an integral part of raising the level of environmental culture of the younger generation.

It is proved that the family is the main center of society, the ecological component of which can be realized as parents, other family members are open to environmental problems. Preschools are designed to continue to perform the same function. With a favorable course of the process up to 5–6 years, children form an idea of the relationship of natural phenomena with human activities. Underestimation of the role of this stage of the educational process distorts the perception of environmental problems in the future. New opportunities are concluded in the next stage of environmental education – school and university. This is the main unit of the environmental education system.

Keywords: ecological culture, ecological education, biosphere, noosphere education, global crises, integration of disciplines.

Екологічна культура, як складний соціальний феномен, формується в тісній взаємодії з системою освіти, яка покликана вирішувати проблеми передачі поколінням раніше накопичених знань (традиційні функції) і готувати до вирішення тих проблем, з якими суспільство ще раніше не стикалося (інноваційні функції). Ці проблеми можна уявити у вигляді двох тенденцій, у межах яких проявляється дія екологічних чинників.

Тенденція зростання залежності вирішення глобальних криз (економічних, екологічних, інформаційних та ін., що виявляються на тлі різкого загострення національних і соціальних конфліктів у різних регіонах Землі) від особливостей і якостей особистості є сукупним результатом функціонування традиційно сформованої системи освіти. Рівень освіти, культури людини (соціуму загалом) сьогодні проявляється як фактор планетарного масштабу відповідно до дії людства в ролі «потужної геологічної сили» (В. Вернадський, М. Гончаренко, В. Карпенко, М. Кисельов, А. Печчеї, А. Урсул та ін.).

Тенденція дедалі глибшої трансформації системи освіти у напрямі оперативного і досить ефективного вирішення взаємопов'язаних завдань, як-от: необхідність гармонізації стосунків людини (суспільства) з природою; адекватної оцінки темпів адаптації соціуму до зміни середовища проживання (біосфері); визнання реальним фактом безперервності освіти впродовж всього життєвого циклу індивіда, необхідності залучення кожної людини в «освітнє поле», оскільки чим далі в майбутнє просувається цивілізація, тим у більшій мірі люди без освіти будуть витіснятися за межі умов гідного життя людини (Н. Борисенко, О. Вахтоміна, Н. Казанишина, Т. Кучай, ІВ. Танська, Ю. Шишкіна, К. Браун (K. Brown), Е. Форе (E. Faure), М. Хелі (M. Healey), М. Морріс (M. Morris), У. Скотт (W. Scott)).

Змінюються базові ціннісні пріоритети системи освіти. Система освіти у сучасному її трактуванні включає всю соціальну інфраструктуру (сім'я, дошкільна, шкільна, університетська, післядипломна освіта; потенціал засобів масової інформації, включаючи глобальні інформаційні варіанти). Вона пройшла разом з суспільством тривалий і важкий шлях розвитку, виконуючи стрижневі для цивілізації завдання.

Мета статті: розглянути основні етапи розвитку системи освіти, виявляючи наявність у ній екологічної складової; розкрити взаємозв'язок екологічної культури та екологічної освіти.

На ранніх стадіях еволюції суспільства з'являється форма колективної пам'яті. Вона зберігає значущі для соціуму надбання окремих індивідів: знання, навички, прийоми, які були дієвими у протистоянні з природним середовищем, сили якого у той період були непорівнянні за потужністю з сумарною енергією первісного соціуму. Пошук і набуття своєї екологічної ніші стали результатом досягнутого людством рівня соціалізації. Контакти з природним середовищем – місцем проживання і життєво необхідними ресурсами – були опосередковані створеними людьми знаряддями праці.

У міру розвитку соціуму система колективної пам'яті набувала нових функцій, створювала особливий алгоритм навчання і виховання. У результаті неолітичної революції сформувалася матеріальна і духовна основа сучасної цивілізації, були знайдені нові засоби «спілкування» людини (соціуму) з природою, досягнутий певний ступінь інтегрованості їх у процесі навчання (виховання). Еволюційний етап антропогенезу завершився до середини ХХ століття. Науково-технічна революція радикально змінила всі види зв'язків системи «суспільство-природа», дала можливість

соціуму використовувати досягнення науки і техніки задля підкорення «непокірної» природи. Наслідком такої експансії стало протиріччя між реальними якісно-кількісними параметрами вторгнення соціуму в біосферу і усвідомленням руйнівності цього процесу, катастрофічності наслідків для суспільства (М. Кисельов, А. Печчеї, О. Чабала).

Людство постало перед фактом, що традиційно складена система освіти «зберегла» у соціуму уявлення про навколишнє середовище, яке склалося в епоху «полювання на мамонтів». Вона не відреагувала адекватно зростаючій небезпеці деградації довкілля, залишила сприйняття природи у вигляді безмежності, здатної задовольнити всі соціальні потреби. Це стало закономірним наслідком антропогенезу, який після подолання неолітичної екологічної кризи став орієнтуватися на цінності, що закріплюють споживче ставлення до середовища проживання – біосфери. Система освіти до останніх десятиліть не містила у своїй аксіологічній шкалі пріоритету екологічних знань, навичок, необхідних і достатніх для усвідомлення наслідків доміантності в суспільній та індивідуальній свідомості психології споживацтва, хижацького «спустошення» середовища проживання.

Соціум виявився не готовим провести «переоцінку цінностей» так швидко, як це диктувалося необхідністю осмислення глибини небезпеки екологічних потрясінь у біосфері, зокрема органічної її частини – людства.

Часовий лаг «наукове знання – система освіти» як їх транслятор змінюється темпами, несумісними з можливими змінами в біосфері. Людство стоїть на порозі непередбачуваного етапу антропогенезу. Якщо до останнього часу головним завданням системи освіти була акумуляція досвіду, перетворення його на знання, підготовка фахівців, здатних передати їх суспільству і досить ефективно працювати у сферах виробництва, то тепер цього вже виявилось недостатньо. Система освіти і, перш за все, її серцевина – університети, повинна не просто готувати фахівців, які володіють квінтесенцією знань, досвіду попередніх поколінь, а бути готовими до зустрічі з невідомим, до постійного, наполегливого, терплячого пошуку рішень складних проблем у всіх сферах діяльності з урахуванням екологічної складової (Г. Білявський [1], Л. Лук'янова [10]).

Можна припустити, що екологічні кризи практично неминучі, адже соціум постійно порушує рівновагу в біосфері. Навіть якщо людство і усвідомлює цей факт, воно буде провокувати кризові ситуації. Неминуче також і те, що знання про навколишній світ будуть, так чи інакше, відставати від потреб, пов'язаних із забезпеченням коеволюції соціуму і біосфери.

Сучасна наука здатна передбачити майбутні небезпеки, але запізнілі цілеспрямовані дії соціуму будуть лише пом'якшувати наслідки криз, проте не усувати їх радикально. Звідси випливає важливий висновок: людська діяльність повинна містити компоненту, що виконує прогностичні функції і дозволяє отримати інформацію про виникнення кризової ситуації до її виникнення. Соціуму необхідно формувати нову систему зворотних зв'язків, здатну забезпечити подолання кризових явищ і розробку відповідної системи превентивних заходів. Сучасна ситуація така, що говорити про можливість існування людства в умовах більш-менш стабільних геобіохімічних циклів планети (як природних, так і штучних) можна, лише реально визнаючи неминучість зниження у 10–12 разів наших енергетичних потреб, відповідно до тієї частки

енергетичних витрат, яку людство отримує від поновлюваних джерел енергії. До переходу в такий стан суспільство ще не готове ні в технологічному, ні в соціальному, ні в морально-психологічному відношенні. Як зазначає М. Моїсеев, ми вступаємо у важкий і тривалий період, який вимагає безпрецедентної віддачі всіх інтелектуальних, моральних і фізичних сил для формування стратегії перехідного періоду, волі до його реалізації [11, с. 94–95]. Людство очікує черговий виток антропогенезу, подолання стадії біфуркації з непередбачуваними наслідками, які, безумовно, якісно змінюють наш звичний спосіб життя. Це дає надію, що суспільство виявиться здатним виробити стратегію виживання і здійснити її реалізацію.

Для того, щоб увійти у новий етап антропогенезу без катаклізмів, необхідний загальнопланетарний консенсус. Він може стати фактом лише в тому випадку, коли мільярди людей усвідомлять неминучість кардинальної перебудови життя відповідно до екологічного імперативу. Для цього ми повинні бути освіченими. Тільки це може стати гарантом того, що суспільство переступить поріг ноосфери та збереже біосферу, все живе і себе.

Поле діяльності сучасної системи освіти має значно розширитися. Необхідна не тільки підготовка фахівців для діяльності у традиційних сферах виробництва, а й формування цивілізації, здатної розробляти, реалізовувати загальнопланетарну стратегію виживання. Сьогодні потрібні нові технології, що знижують антропогенне навантаження на біосферу і витрати соціуму на власне життєзабезпечення, які не можуть бути освоєні поза системою екологічної освіти.

Екологічна освіта є процесом і результатом засвоєння систематичних знань, умінь і навичок з визначення впливу на навколишнє середовище; вона виступає необхідною частиною екологічної культури, процесу систематичного та цілеспрямованого підвищення свідомого і морального ставлення до навколишнього середовища, організованого шляхом впливу на почуття людей, їх свідомість, погляди та уявлення; є способом духовного, морального вдосконалення людей через поширення і використання екологічних знань [15, с. 63].

Необхідно, щоб люди усвідомили труднощі і були готовими до напруженої роботи не тільки на благо своїх особистих інтересів, а й інтересів загальнолюдських; вони повинні мати досить високий освітній та моральний статус.

Ці завдання покликана вирішувати система освіти, орієнтуючись на нові пріоритети і цінності екологічного характеру. Екологічна освіта є процесом набуття знань про екологічні проблеми, причини їх виникнення, необхідності та можливості їх вирішення. У такому вигляді вона сприяє формуванню екологічної культури громадян.

У сучасних умовах проявляється тенденція до перетворення системи освіти в найбільшу галузь духовного виробництва, яка, з одного боку, формує і розвиває головну продуктивну силу – людину, з іншого – є показником ступеня культури суспільства. Це знайшло відображення у широкому спектрі розробок провідних філософів, соціологів, педагогів, психологів (О. Варго [2], М. Гончаренко [6], Л. Курняк [8], Г. Пономарьова [12], Г. Ярчук [15] та ін.).

У процесі розробки ноосферної проблематики вченими зроблено висновок про те, що становлення «планети Розуму» починається тоді, коли суспільну та індивідуальну свідомість стануть випереджати буття і розумні дії людства. Аспект випередження в освітній системі полягає у наступному:

- 1) освіта повинна розвиватися більш швидкими темпами порівняно з іншими формами та напрямками діяльності людей;
- 2) освіта повинна постійно орієнтуватися не тільки на минуле, сьогодення, а й майбутнє;
- 3) випереджаючий фактор освіти повинен позначитися, перш за все, в індивідуальному розвитку людини, а через неї – на соціум загалом.

Положення, якими належить керуватися при формуванні концепції екологічної освіти, містять такі принципи і вимоги, як-то:

- 1) зміна навчальних планів, програм спеціальностей, державних стандартів в аспекті вивчення проблем ноосферного майбутнього;
- 2) виявлення тенденцій, які будуть сприяти виживанню людства, переходу його на шлях екологізації;
- 3) визначення в ролі глобальної мети екологічної освіти докорінну зміну свідомості людей.

Учені попереджають, що, реформуючи систему освіти в екологічному відношенні, небезпечно орієнтуватися на уніфікацію цивілізаційних нормативів. Найважливішою характеристикою цивілізаційних установок залишаються взаємини особистості та суспільства, обумовлені національними традиціями. Ця надзвичайно консервативна складова світогляду людини повинна увійти як органічна частина у нову концепцію освітніх цінностей (В. Вербицький [4], Л. Лук'янова [10]).

Сьогодні виявляється затребуваною інша педагогічна парадигма, здатна забезпечити підготовку людини не просто знаючої, а й розуміючої інших; людини, здатної до діалогу як з природою, так і з собі подібними.

У міру здійснення системою освіти великомасштабних перетворень стане доступною ідея коеволюції суспільства і природи. На всіх рівнях організації освітнього процесу треба буде готуватися до реалізації основних світоглядних ідей екологічної картини світу:

- визнання цілісності, єдності світу, людини як органічної частини біосфери і космосу;
- визнання відповідальності людини за виконання нею біосферної функції;
- здійснення діалогу природи і людини, неконфронтаційної взаємодії суспільства, людини, природи;
- визнання пріоритету природних факторів людського буття перед соціальними з відповідною переоцінкою цінностей;
- коеволюції як оптимального варіанту взаємодії суспільства і зміненої ним природи;
- визнання самоцінності природи, більш високого рівня її самоорганізації в порівнянні з соціальними.

У наш час поряд з терміном «екологічна освіта» широко використовується термін «ноосферна освіта», що відображає зміст змін, що відбуваються у системі освіти, спробу змінити парадигму її розвитку в природозбережувальному напрямі.

Ноосферну концепцію одним з перших визначив А. Урсул [8, с. 41]. Вона полягає у формуванні ноосферної свідомості людей, яка має ґрунтуватися на набутті ними ноосферних знань і ноосферного світогляду.

Пошуки у цьому напрямі вели також Г. Білявський [1], В. Гоблик [5], Л. Курняк

[8] та інші дослідники.

Для них суть ноосферної освіти полягає в понятті світу як Універсума, «гармонізації» людини через формування вміння думати обома півкулями мозку; «космістські» парадигми і вільне прийняття концепції ноосфери усіма зацікавленими сторонами – керівництвом, педагогами, батьками, дітьми; глобальну інформатизацію суспільства, вказуючи на значимість підготовки нових поколінь до життя в умовах ноосферної цивілізації, у виробленні у сучасної людини особливого ставлення до природи, результатом якого є зміна функціонального статусу людини, що стає суб'єктом свідомого управління функціонуванням системи «природа-суспільство».

Трактування ноосферної освіти різними авторами відображає складність цього феномена, яке може розглядатися як взаємодоповнення один одного.

На межі 80–90-х років ХХ століття ідея ноосферної освіти стала одним з найглобальніших проєктів «альтернативної педагогіки». Наскрізна цільова установка системи ноосферної освіти реалізується за посередництвом форм організації освітнього процесу різного рівня і ступеня складності.

Аналіз форм освітнього процесу передбачає розгляд його з урахуванням: відмінностей суб'єктів організації – сім'я, дошкільця, ЗЗСО, ЗВО, післядипломна освіта; специфіки використовуваних технологій (традиційні, інноваційні); наявності (відсутності) екологічної складової.

Розглянемо форми освітнього процесу, де екологічна складова представлена.

Сім'я (основний осередок соціуму) наразі переживає кризу, і реалізувати потенціал, закладений у неї природою і соціумом, досить складно. Екологічна складова може бути реалізована в міру відкритості батьків, інших членів сім'ї до проблем екології. Якщо дорослі «глухі» до природи, то і діти навряд чи зможуть збагатити в належній мірі свою емоційну та духовну сферу, підготувати себе до сприйняття світу природи. Соціум і особистість втрачають дуже багато на ранньому етапі формування особистості дитини. Враження та переживання дітей закладають фундамент майбутніх їхніх ставлень до навколишнього середовища.

Дошкільні заклади покликані продовжити виконання тієї ж функції. При сприятливому перебігу процесу до 5–6 років у дітей формується уявлення про зв'язок явищ природи з діяльністю людини.

Недооцінка ролі цього етапу освітнього процесу деформує сприйняття екологічних проблем у майбутньому. Домінанту байдужості до природи, егоцентричне її «прочитання» у дитячі роки людина може «включити» у своє доросле життя, не змінюючи нічого по суті. Жоден розумний або емоційний заклик до охорони біосфери і сприйняття себе в єдності з нею не знаходить адекватного відгуку, не приводить до відповідних дій людини, якщо необхідність цієї єдності нею не пережита. Навички, набуті в дитячому і дошкільньому віці, залишаються протягом усього життя.

Нові можливості укладені в наступному ступені екологічної освіти – ЗЗСО і ЗВО. Це основний блок системи екологічної освіти. Школа може базуватися на багатих традиціях природодоцільної педагогіки. Я. Коменський, Дж. Локк, І. Песталоцці, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін. залишили багату спадщину, значимість якої, на жаль, не усвідомлена ще соціумом гідно. Сьогодні українська і зарубіжна педагогіка продовжує розробляти концепцію основ екологічної освіти. Підлягають переоцінці її теорії, факти, поняття. Поштовх цьому дала ініціатива

ЮНЕСКО зі створення мобільної програми виживання планети Земля, у якій були позначені екологічні виховні й освітні аспекти.

У 1977 році (Тбілісі) була проведена міжурядова конференція з освіти у галузі навколишнього середовища, вирішення якої визначили напрям екологічних пошуків.

В останні десятиліття провідними фахівцями країни (А. Варениченко [3], В. Гоблик [5], С. Іващенко [7], А. Львовичкіна [9], Г. Пономарьова [12] та ін.) розроблялися методологічні, теоретичні та організаційні основи екологічної освіти. Виконано ряд інноваційних досліджень: визначення принципів екологічної освіти, здійснення цілісного підходу до розвитку особистості з урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей, вивчення наступності в екологічній освіті молоді, підвищення загальної культури вчителів-практиків.

Ситуація, що склалася у системі екологічної освіти, була предметом аналізу конференцій: самміту в 2012 р. (м. Ашхабад, Туркменістан), Всесвітній конференції ЮНЕСКО (м. Аїті-Нагоя, Японія, 2014), 70-ій сесії ООН (м. Нью-Йорк, США, 2015).

Теорія і практика екологічної освіти збагатилася ідеями і методами розвиваючого та проблемного навчання, теорією навчальної життєдіяльності. Розроблено теоретичні основи оцінки якості екологічної освіти у школі, створено методичні матеріали для учнів з екології на рівні знання, пояснення, практичних дій, а також ціннісних орієнтацій учнів.

Досить чітко у наш час позначилися три лінії, тенденції, вирішення проблем шкільної екологічної освіти.

Перша базується на принципі «включення» екологічної складової у структуру передбачених навчальними програмами предметів природничо-математичного та гуманітарного циклів; друга – на введення інтегративних курсів, мета яких полягає у «подачі» екологічного матеріалу з використанням того чи іншого природничо-математичного, гуманітарного компонента; третя – базується на включенні до навчальних програм спеціалізованих екологічних курсів.

Переваги першого варіанту полягають у тому, що він не передбачає реорганізацію існуючих навчально-виховних процесів, внесення суттєвих коректив у діючі навчальні програми з наданням додаткових годин. Недолік – фрагментарність сприйняття учнями екологічного матеріалу.

Переваги другого варіанту в тому, що через інтеграцію різних наукових дисциплін досягається «об'ємне» бачення екологічних проблем. Недолік – необхідність докорінного перегляду чинних навчальних програм, а головне, труднощів, пов'язаних з підготовкою відповідних педагогічних кадрів.

Переваги третього варіанту реалізуються через можливості використання основних дидактичних принципів, доступність матеріалу для сприйняття їх учнями. Недолік – варіативні дисципліни читаються у порівняно короткі терміни і «не знімають» проблеми екологічної освіти – нерівномірність розподілу навчального матеріалу в часі.

Робляться спроби збереження переваг всіх трьох варіантів, впровадження їх у практику викладання. Індикатором змін, що відбуваються в середній школі, зі створення «екологічного освітнього поля» було видання відповідної навчальної літератури.

Змінює свої орієнтири і вища педагогічна школа, випускникам яких належить готувати нові покоління учительства. Вона сьогодні співвідносить цілі педагогічної

діяльності з завданнями організації екологічної освіти.

У вищій школі система екологічної освіти вирішує завдання формування реальних екологічних установок особистості з урахуванням специфіки професійних інтересів.

Вища школа покликана готувати фахівців, що володіють широким кругозором з екологічних проблем та природоохоронних питань, які зі свого боку будуть залучати до процесу екологічної освіти підрастаюче покоління з дошкільного віку до повноліття, потім як батьків та як професіоналів, які володіють відповідними екологічними знаннями і навичками екофільної поведінки.

На сьогодні екологічна компонента вищої системи освіти здійснюється через ряд інноваційних перетворень. Зупинимося на можливостях таких перспективних форм, як дистанційна освіта і відкриті університети. Дистанційне навчання – найбільш швидкий шлях до підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, у якому й екологічна проблема може бути широко представлена у вигляді окремих модулів. До безперечних переваг інновації належить і така її якість, як можливість організації різних видів післядипломної освіти та навчання працівників без відриву від виробництва. Результат – «родина» традиційних університетів поповнюється університетами інноваційного типу.

Сьогодні народжується така форма університетської освіти, як контекстне навчання, що дає можливість зміщувати акценти діяльності того, хто навчається, з навчальної інформації на ситуації практичної дії. Тут з'являються нетрадиційні варіанти «озеленення» процесу навчання і виховання за посередництвом ігрових ситуацій, імітаційних моделей та ін. Інновації подібного плану значно розширюють горизонти освітнього процесу, підвищуючи його ефективність і практичну значимість.

На базі нових технологій формується екологічна освітня і виховна система постіндустріального, інформаційного суспільства як альтернатива технократичному шляху розвитку системи освіти. Народжується глобальна система гнучкої, безперервної освіти і самонавчання протягом усього життя людини.

Безперервна освіта людей різного віку, соціальних і професійних груп в усіх сферах життєдіяльності, – складний, суперечливий і неоднозначний процес, у якому є як досягнення, так і невирішені проблеми, серйозні прорахунки.

Загалом реальність така, що безперервна екологічна освіта багато в чому залишається лише побажанням. Останнім часом в умовах політичної нестабільності набула поширення концепція деєкологізації, що пов'язано з ослабленням уваги держави до загальноєкологічної освіти. Ця ситуація розглядається багатьма авторами як серйозна й у прогностичному відношенні небезпечна.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити такі висновки. Система освіти до теперішнього часу не включає в ролі особливо значущих цілей отримання особистістю знань і навичок, які формують її екологічну культуру, хоча вплив останньої у становленні системи цінностей сучасного суспільства стає дедалі значущим. У становленні екологічної культури ключовою є система освіти, що, акумулюючи досягнення науки і практики, здатна змінити спосіб життя, діяльність людини і соціуму адекватно щодо змін, які відбуваються в біосфері. Ефект випередження в екологічній освіті містить ряд базових характеристик, виконання яких матиме наслідком підвищення загального рівня екологічної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білявський Г. О., Ракша Л. В., Нагорнюк О. М., Боголюбов В. М. Нові тенденції вдосконалення екологічної освіти як важливого фактора гармонійного розвитку. *Екологія і ресурси*. 2003. № 8. С. 80–91.
2. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2007. 19 с.
3. Варениченко А. Б., Мелаш В. Д., Гнатів О. В. Екологізація культурно-освітнього простору майбутніх педагогів: напрями координації. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького. Сер. Педагогіка*. 2016. № 1(16). С. 163–167.
4. Вербицький В. В. Соціально-педагогічна концепція екологічної освіти: «Сім'я – дошкільна установа – школа – позашкільний та вищі навчальні заклади». *Початкова школа*. 2007. № 6. С. 1–6.
5. Гоблик В. В., Алмашій І. І. Формування екологічної культури студентів ВНЗ. *Наука та освіта: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі*: зб. тез доп. Всеукр. наук.-практ. конф., 19–20 травня 2016 р. Мукачєво: МДУ, 2016. С. 55–57.
6. Гончаренко М. М. Екологічна криза як чинник трансформації соціоприродної системи (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2005. 20 с.
7. Іващенко С. Г. Розвиток еколого-педагогічної культури вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2004. 22 с.
8. Курняк Л. М. Формування екологічної культури студентської молоді в умовах системних трансформацій у сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2007. 17 с.
9. Львовичкіна А. М. Психологія розвитку екологічної культури студентської молоді: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2013. 42 с.
10. Лук'янова Л. Б. Методологічні засади створення системи екологічної освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2005. Вип. 2. С. 8–15.
11. Моисєєв Н. Н. Цивілізація и роль университетов. *Университеты на пороге третьего тысячелетия*. М.: 1995. 175 с.
12. Пономарьова Г. Ф. Соціально-екологічна культура майбутнього вчителя: монографія. Харків: ХГП, 2010. 220 с.
13. Снакин В. В. Экология и охрана природы: словарь-справочник. Москва: Academia, 2000. 384 с.
14. Урсул А. Д. О понятии «экологическая деятельность». *Философские науки*. 1986. № 1. С. 41.
15. Ярчук Г. В. Екологічна парадигма у формуванні світоглядно-моральних цінностей студентів: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10. Київ, 2009. 26 с.

REFERENCES

1. Biliavskiy H. O., Raksha L. V., Nahorniuk O. M., Boholiubov V. M. (2003). Novi tendentsii vdoskonalennia ekolohichnoi osvity yak vazhlyvoho faktora harmoniinoho rozvytku. *Ekolohiia i resursy*, 8, 80–91 [in Ukrainian].
2. Varho O. M. (2007). Ekolohichna svidomist yak umova stanovlennia ekolohichnoho suspilstva. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
3. Varenychenko A. B., Melash V. D., Hnativ O. V. (2016). Ekolohizatsiia kulturno-osvitnoho prostoru maibutnikh pedahohiv: napriamy koordynatsii. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. B. Khmelnytskoho. Ser. Pedahohika*, 1(16), 163–167 [in Ukrainian].
4. Verbytskyi V. V. (2007). Sotsialno-pedahohichna kontseptsiiia ekolohichnoi osvity: «Sim'ia – doshkilna ustanova – shkola – pozashkilnyi ta vyshchi navchalni zaklady». *Pochatkova shkola*, 6, 1–6 [in Ukrainian].
5. Hoblyk V. V., Almashii I. I. (2016). Formuvannia ekolohichnoi kultury studentiv VNZ. *Nauka ta osvita: aktualni problemy doslidzhen na suchasnomu etapi*: proceedings of the Scientific and Practical Conference. Mukachevo: MDU, 55–57 [in Ukrainian].
6. Honcharenko M. M. (2005). Ekolohichna kryza yak chynnyk transformatsii sotsioprivodnoi systemy (sotsialno-filosofskiy analiz). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Ivashchenko S. H. (2004). Rozvytok ekoloho-pedahohichnoi kultury vchytelia v systemi pislidyplomnoi pedahohichnoi osvity. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Kurniak L. M. (2007). Formuvannia ekolohichnoi kultury studentskoi molodi v umovakh systemnykh

- transformatsii u suchasni Ukraini. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Lovochkina A. M. (2013). Psykholohiia rozvytku ekolohichnoi kultury studentskoi molodi. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
 10. Luk'ianova L. B. (2005). Metodolohichni zasady stvorennia systemy ekolohichnoi osvity. *Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka, Issue 2, 8–15* [in Ukrainian].
 11. Moiseev N. N. (1995). Tsyvilizatsia i rol universitetov. *Universitety na porohe treteho tysiacheletia. M.* [in Russian].
 12. Ponomarova H. F. (2010). Sotsialno-ekolohichna kultura maibutnoho vchytelia. Kharkiv: KhHPI [in Ukrainian].
 13. Snakin V. V. (2000). *Jekologija i ohrana prirody*. Moskva: Academia [in Russian].
 14. Ursul A. D. (1986). O ponjatii "jekologicheskaja dejatel'nost". *Filosofskie nauki, 1, 41* [in Russian].
 15. Yarchuk H. V. (2009). Ekolohichna paradyhma u formuvanni svitohliadno-moralnykh tsinnosti studentiv. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].